

มุมมองการพัฒนาการท่องเที่ยวเชิงพุทธ

DEVELOPMENT PERSPECTIVES ON BUDDHIST TOURISM

ทัศนีย์ ปิยะเจริญเดช¹ พระพงษ์ศักดิ์ สนตมโน (เกษวงค์รอด)² และกรกต ชาบัณฑิต³
Tassanee Piyajaroendech¹ Phrapongsak Santamano (Keswongrod)²
and Korakothe Chabandit³

^{1,2,3} มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย จังหวัดพระนครศรีอยุธยา
^{1,2,3} Mahachulalongkornrajavidyalaya University Phra Nakhon Si Ayutthaya Province
E-mail: Tassanee.puuu@gmail.com

Received:	May 15, 2020
Revised:	October 21, 2020
Accepted:	October 22, 2020

บทคัดย่อ

บทความนี้เป็นบทความวิชาการเพื่อนำเสนอมุมมองเกี่ยวกับการพัฒนาการท่องเที่ยวเชิงพุทธในปัจจุบัน มีวัตถุประสงค์เพื่อนำเสนอการพัฒนา 3 ด้าน คือ 1) ด้านการสร้างอัตลักษณ์การท่องเที่ยวเชิงพุทธ เป็นการส่งเสริมอัตลักษณ์ของการท่องเที่ยวด้วยการสร้างจุดเด่นในการท่องเที่ยวตามแนวพระพุทธศาสนา จัดกิจกรรมดึงดูดนักท่องเที่ยวให้เข้ามาเยี่ยมชมวัดอย่างต่อเนื่อง พัฒนาภูมิทัศน์สิ่งแวดล้อมให้สอดคล้องกับการท่องเที่ยวเชิงพุทธ พัฒนาด้านสถาปัตยกรรมเพื่อรองรับสำหรับนักท่องเที่ยวผู้สูงอายุ และสถานที่ปฏิบัติธรรมเป็นสัปปายะ สะอาด และสงบ 2) ด้านการสร้างภาคีเครือข่ายการท่องเที่ยวเชิงพุทธ เป็นการสร้างเครือข่ายระหว่างองค์การในการท่องเที่ยวเชิงพุทธ ด้วยการขับเคลื่อนการท่องเที่ยวเชิงพุทธให้มีศักยภาพเข้มแข็งและได้รับความนิยมเทียบเท่ากับการท่องเที่ยวประเภทอื่น ๆ และ 3) ด้านสร้างนวัตกรรมการท่องเที่ยวเชิงพุทธ เป็นการนำเทคโนโลยีเข้ามาพัฒนาระบบกลไกการบริหารจัดการการท่องเที่ยวเชิงพุทธให้มีประสิทธิภาพเพิ่มขึ้น สร้างและพัฒนาระบบข้อมูลสารสนเทศสำหรับการท่องเที่ยวเชิงพุทธครบวงจร พัฒนาขีดความสามารถในการแข่งขันเกี่ยวกับการท่องเที่ยวเชิงพุทธและการท่องเที่ยวสากลของโลกได้อย่างมีประสิทธิภาพและประโยชน์สูงสุด

คำสำคัญ

การพัฒนา การท่องเที่ยว พระพุทธศาสนา การท่องเที่ยวเชิงพุทธ

ABSTRACT

This article is an academic article to present the viewpoint on Buddhist tourism development at present. The objective is to present development in 3 areas: 1) the aspect of creating Buddhist tourism identity It is to promote the identity of tourism by creating distinctive points of tourism according to Buddhism. Organize activities to

attract tourists to visit the temple continuously Develop environmental landscapes to be in line with Buddhist tourism. Developing architecture to support the elderly tourists and the place of meditation is clean and peaceful. 2) On the creation of a Buddhist tourism network Is creating a network between organizations for Buddhist tourism By driving Buddhist tourism to have a strong potential and is equally popular with other types of tourism, and 3) creating Buddhist tourism innovation Is to bring technology to develop a mechanism for managing Buddhist tourism to be more efficient Build and develop an information system for integrated Buddhist tourism Develop the capability of competing with the Buddhist and international tourism of the world with maximum efficiency and benefits

Keywords

Development, Tourism, Buddhism, Buddhist Tourism

บทนำ

การท่องเที่ยวในปัจจุบันนี้มีแนวโน้มของนักท่องเที่ยวเพิ่มขึ้นอย่างต่อเนื่อง ทำให้ต้องมีการเตรียมความพร้อมในการรองรับนักท่องเที่ยวกลุ่มต่าง ๆ และกำหนดแนวทางการพัฒนาสินค้าและบริการทางการท่องเที่ยวให้สามารถตอบสนองต่อความคาดหวังและสอดคล้องกับพฤติกรรมนักท่องเที่ยวที่เปลี่ยนไป ซึ่งจากการศึกษาวิเคราะห์จากแนวโน้มสถานการณ์การท่องเที่ยวประเทศไทยควรให้ความสำคัญในการส่งเสริมและพัฒนาสินค้าและบริการทางการท่องเที่ยว เมื่อภาคส่วนต่าง ๆ มีการรับรู้บทบาทของกรมการท่องเที่ยวที่ถูกต้องชัดเจนและกรมการท่องเที่ยวมีภาพลักษณ์ที่ดีในมุมมองของหน่วยงานต่าง ๆ รวมทั้งมีฐานข้อมูลสำคัญในห่วงโซ่อุปทานทางการท่องเที่ยว กรมการท่องเที่ยวจะมุ่ง ให้ความสำคัญกับ 1) การดำเนินงานเพื่อขยายเครือข่าย (Reconnected) เพื่อเป็นหน่วยงานสนับสนุนการขับเคลื่อนการพัฒนาการท่องเที่ยวในพื้นที่ 2) การเตรียมความพร้อมและการพัฒนาการท่องเที่ยวเชื่อมโยง (Tourism-Plus) โดยการจัดทำแผนรองรับการเปลี่ยนแปลงทางการท่องเที่ยวอันเกิดจากวิกฤตการณ์ต่าง ๆ หรือการเปลี่ยนแปลงของพฤติกรรมของตลาดท่องเที่ยวโลกรวมถึงการพัฒนาสินค้าและบริการท่องเที่ยวเพื่อเชื่อมโยงการท่องเที่ยวระหว่างประเทศไทยกับประเทศในกลุ่มอนุภูมิภาคต่าง ๆ (Department of Tourism, 2018)

ในทางพระพุทธศาสนานักท่องเที่ยวไทยส่วนใหญ่นับถือศาสนาพุทธมาตั้งแต่ครั้งโบราณ จึงปรากฏหลักฐานที่เป็นโบราณสถาน โบราณวัตถุ และพิธีกรรมทางศาสนา ซึ่งร่องรอยเหล่านี้ นักท่องเที่ยวสามารถศึกษาและเที่ยวชมได้ที่อุทยานประวัติศาสตร์ โบราณสถาน และวัดทางพุทธศาสนา วัดทางพุทธศาสนาที่ถือว่าเป็นวัดแห่งแรกในประเทศไทย คือ วัดพระปฐมเจดีย์ ตามนักประวัติศาสตร์และนักวิชาการศึกษาไว้ว่าในสมัยของพระเจ้าอโศกมหาราช กษัตริย์อินเดียทรงเลื่อมใสศรัทธาต่อหลักธรรมและทรงส่งพระสมณทูตออกไปประกาศและเผยแผ่พระพุทธศาสนา ยังดินแดนต่าง ๆ และเมืองนครปฐมโบราณ ก็เป็นเมืองแห่งแรกเช่นกันที่พระสมณทูตประกาศ

พระพุทธศาสนา และร่วมกันก่อสร้างองค์พระเจดีย์ที่แห่งนี้ จากนั้นพระพุทธศาสนาก็เผยแผ่ทั่วประเทศไทยและดินแดนสุวรรณภูมิมั่นคงจนถึงปัจจุบัน (Fine Arts Department, 2007)

ดังนั้นมุมมองการพัฒนาการท่องเที่ยวเชิงพุทธนี้ เป็นการนำเสนอแนวคิดการพัฒนาการท่องเที่ยวทางพระพุทธศาสนาที่จะทำให้นักท่องเที่ยวได้เรียนรู้เรื่องราวต่าง ๆ ที่หลากหลายเกี่ยวกับพระพุทธศาสนา ทั้งในด้านศาสนวัตถุ ศาสนาสถาน ศาสนธรรม ศาสนบุคคล และศาสนาพิธี รวมถึงวิธีการปฏิบัติตนเพื่อดำรงชีวิตผ่านกิจกรรมการท่องเที่ยวเชิงพุทธในรูปแบบที่ทันสมัยและเข้ากับสถานการณ์ยุคปัจจุบัน

มุมมองสำคัญของการท่องเที่ยว

แนวคิดเกี่ยวกับการพัฒนาการท่องเที่ยว

สำหรับการท่องเที่ยวที่นั่นได้มีนักวิชาการหลายท่านได้ให้คำนิยามหรือได้นำเสนอแนวคิดเกี่ยวกับการท่องเที่ยวซึ่งเป็นกิจกรรมที่แสวงหาความรู้และสถานที่พักผ่อนหย่อนใจ เพื่อความเพลิดเพลินใจและคลายเครียด โดยมีผู้ให้ความหมายไว้ดังนี้ Gee, Choy and Maskens (1984) ให้ความหมายของการเดินทางไว้ว่า การเดินทาง หมายถึง การออกจากสถานที่หนึ่งไปสู่สถานที่อื่น ๆ เช่น การเดินทางออกจากบ้านตามปกติ และการเดินทางเพื่อไปอาศัยที่อื่น McIntosh and Goeldner (1986) ได้ให้ความหมายของการท่องเที่ยวว่า หมายถึง ผลของปรากฏการณ์และความสัมพันธ์ที่เกิดขึ้นมาจากปฏิสัมพันธ์ (การกระทำซึ่งกันและกัน) ของนักท่องเที่ยว ผู้ประกอบธุรกิจรัฐบาลและชุมชนผู้เป็นเจ้าของบ้าน เป็นการดึงดูดใจและต้อนรับนักท่องเที่ยวและผู้มาเยือนอื่น ๆ

การท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย ได้กำหนดลักษณะของนักท่องเที่ยวไว้ดังนี้

1. นักท่องเที่ยวภายในประเทศ หมายถึง ชาวไทยหรือชาวต่างประเทศที่อาศัยอยู่ในประเทศไทย เดินทางจากที่อยู่ในจังหวัดของตน ไปยังจังหวัดอื่น ๆ โดยมีวัตถุประสงค์ในการเดินทางใด ๆ ที่ไม่ใช่การหารายได้ในสถานที่ที่ไปเยือน และระยะเวลาที่พำนักไม่เกิน 60 วัน
2. นักท่องเที่ยวระหว่างประเทศ หมายถึง ชาวต่างประเทศที่เดินทางเข้ามาในประเทศไทยและพำนักอยู่ ในการเดินทางครั้งหนึ่ง ๆ ไม่น้อยกว่า 1 คืน หรือ 24 ชั่วโมง และไม่มากไปกว่า 60 วัน โดยมีวัตถุประสงค์ในการเดินทางเพื่อ

- 2.1 การติดต่อธุรกิจ แต่ไม่ใช่เพื่อหารายได้
- 2.2 การมาพักผ่อนหรือเดินทางที่แวะจอดในท่าเรือ
- 2.3 การท่องเที่ยว การพักผ่อน การรักษาสุขภาพ การเยี่ยมญาติมิตร การศึกษา และการดูงาน
- 2.4 การร่วมประชุมสัมมนา หรือเป็นตัวแทนสมาคม นักบวช นักกีฬา (Cheekiwong, 2005)

สำหรับองค์ประกอบของแหล่งท่องเที่ยวมีนักวิชาการหลายท่านดังต่อไปนี้ Cooper & Boniface (1998) กล่าวว่า แหล่งท่องเที่ยวเป็นสถานที่สำคัญที่จะสนองความต้องการของนักท่องเที่ยว ซึ่งจะต้องประกอบด้วย 4 As คือ

1. สิ่งดึงดูดใจ (Attractions) แหล่งท่องเที่ยวควรมีสิ่งดึงดูดความสนใจของนักท่องเที่ยวได้หรือมีลักษณะชวนใจมีเสน่ห์เฉพาะตัว
2. การเข้าถึง (Accessibility) แหล่งท่องเที่ยวจะดึงดูดความสนใจได้มากหากมีความสะดวกในการเข้าถึง
3. สิ่งอำนวยความสะดวก (Amenities) แหล่งท่องเที่ยวควรก่อให้เกิดความประทับใจ สุขใจ และซาบซึ้งในการเที่ยวชม
4. บริการเสริมที่คนในท้องถิ่นเป็นผู้จัดหาขึ้นมาเอง (Ancillary Service) แหล่งท่องเที่ยวควรจัดสรรบริการด้านต่าง ๆ ให้กับนักท่องเที่ยว หน่วยงาน และภาคธุรกิจที่เกี่ยวข้อง เพื่ออำนวยความสะดวกและดึงดูดนักท่องเที่ยวมายังสถานที่ท่องเที่ยว Collier & Harraway (1997)

กล่าวว่าแหล่งท่องเที่ยวที่มีศักยภาพประกอบด้วยองค์ประกอบหลัก 3 ประการ หรือ 3 As ได้แก่

1. สิ่งดึงดูดใจ (Attraction) ที่เกิดจากสถานที่ (Site) หรือเหตุการณ์ (Event) โดยสถานที่อาจเกิดจากธรรมชาติหรือมนุษย์สร้างขึ้นแต่เหตุการณ์ที่น่าประทับใจเกิดจากมนุษย์เป็นผู้สร้างขึ้น
2. สิ่งอำนวยความสะดวก (Amenities) หมายถึง บริเวณพื้นที่และโครงสร้างสิ่งปลูกสร้างต่าง ๆ ที่สร้างขึ้นรองรับกิจกรรมของผู้มาเยือนและกิจกรรมในการบริหารจัดการพื้นที่ สิ่งอำนวยความสะดวกในแหล่งท่องเที่ยว การก่อสร้างปัจจัยพื้นฐาน เช่น ระบบขนส่ง ระบบสื่อสาร ระบบสาธารณูปโภค ซึ่งเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับนักท่องเที่ยวเพราะจะช่วยให้นักท่องเที่ยวได้รับความสะดวกสบายและเป็นการสร้างภาพลักษณ์ของแหล่งท่องเที่ยวด้วย
3. การเข้าถึงแหล่งท่องเที่ยว (Accessibility) ซึ่งจะต้องมีระบบขนส่ง (Transportation) ประกอบด้วยเส้นทางยานพาหนะและผู้ประกอบการขนส่งเพื่อลำเลียงคนและสิ่งของไปยังจุดหมายปลายทาง

Chuchat (2000) กล่าวว่า การท่องเที่ยวที่จะบรรลุวัตถุประสงค์นั้นแหล่งท่องเที่ยวจะต้องมีองค์ประกอบสำคัญ 3 ประการ (3As) ได้แก่ 1. สิ่งดึงดูดใจ (Attraction) สิ่งดึงดูดใจเกิดจากสถานที่ (Site) และเหตุการณ์ (Event) สถานที่อาจเกิดจากธรรมชาติสร้างหรือมนุษย์สร้างขึ้นแต่เหตุการณ์ที่น่าประทับใจเกิดจากมนุษย์สร้างเพียงอย่างเดียว 2. สิ่งอำนวยความสะดวก (Amenities) ความสะดวกสบายที่ทำให้นักท่องเที่ยวเดินทางเข้าไปถึงสถานที่ได้อย่างรวดเร็วปลอดภัยและสะดวกสบายยิ่งขึ้น การก่อสร้างปัจจัยพื้นฐาน (Infrastructure) เช่น ระบบขนส่งระบบการสื่อสารระบบสาธารณูปโภค เช่น ไฟฟ้า ประปา จึงเป็นสิ่งจำเป็นอย่างยิ่งในแหล่งท่องเที่ยว 3. การเข้าถึง (Accessibility) การเข้าไปถึงแหล่งท่องเที่ยวต้องมีระบบการขนส่ง (Transportation) ประกอบด้วย เส้นทางยานพาหนะ สถานี และผู้ประกอบการขนส่ง เป็นต้น โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อลำเลียงคนและสิ่งของไปยังจุดหมายปลายทางโดยผ่านเส้นทางหรือท่าลำเลียง

สำหรับการพัฒนาการท่องเที่ยวนั้น Singchuwong (2003) ได้ให้ความหมายของการพัฒนาการท่องเที่ยว คือ การดำเนินงานพัฒนาสภาพชุมชนด้านต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นสิ่งอำนวยความสะดวกหรือโครงสร้างพื้นฐานโดยมีการวางแผนการจัดการจากภาครัฐ ทั้งนี้เพื่อให้เกิดความพึงพอใจของนักท่องเที่ยวจะทำให้การขยายตัวของอุตสาหกรรมท่องเที่ยวซึ่งควบคู่ไปกับการรักษาทรัพยากรให้คงความดึงดูดใจ ทั้งนี้จำเป็นต้องสอดคล้องกับสภาพและความต้องการของชุมชนและเกิดการกระจายผลประโยชน์จากการพัฒนาการท่องเที่ยวอย่างเป็นธรรม

ดังนั้นสำหรับแนวคิดการท่องเที่ยว นั้น หมายถึง การเดินทางจากสถานที่หนึ่งไปสู่อีกสถานที่หนึ่ง เพื่อทำกิจกรรมที่ส่งเสริมร่างกายและจิตใจให้ได้รับความสุข เป็นการสร้างความสนุกสนานและสร้างความสัมพันธ์ร่วมกัน โดยอาศัยองค์ประกอบสำคัญหลาย ๆ ประการ อาทิ สิ่งจูงใจ การเข้าถึงข้อมูล และสิ่งอำนวยความสะดวก เป็นต้น ซึ่งในปัจจุบันนี้การท่องเที่ยวที่ผ่านกระบวนการพัฒนาปรับให้เข้ากับยุคสมัยแล้วเป็นธุรกิจที่ยั่งยืนและสามารถสร้างรายได้ให้กับประเทศอีกด้วย

แนวคิดเกี่ยวกับการท่องเที่ยวเชิงพุทธ

แนวคิดการท่องเที่ยวในทางพระพุทธศาสนานั้น มีนักวิชาการหลายท่านได้ให้แนวคิดไว้หลายประการ ซึ่งพระพุทธศาสนานับเป็นศาสนาที่มีความสำคัญต่อประเทศไทยและเป็นศาสนาที่ชาวไทยเคารพนับถือสืบมาเป็นเวลานาน Phra Brahmagunabhorn (P. A. Payutto) (2007) ได้กล่าวถึง

ความสำคัญของพระพุทธศาสนาในฐานะศาสนาประจำชาติว่าเป็นประเพณีที่สืบทอดมาโดยถูกต้องตามสมควรแก่เหตุ คือ การที่พระพุทธศาสนากับชนชาติไทยได้มีความสัมพันธ์แนบแน่นเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน โดยในทางประวัติศาสตร์ว่าความเป็นมาของชนชาติไทยเกี่ยวเนื่องมาด้วยกันกับความเป็นมาของพระพุทธศาสนา โดยเฉพาะนับตั้งแต่สมัยที่ชนชาติไทยมีประวัติศาสตร์อันชัดเจนชาวไทยก็ได้นับถือพระพุทธศาสนาต่อเนื่องตลอดมาจนกล่าวได้ว่าประวัติศาสตร์ของประเทศไทยเป็นประวัติศาสตร์ของชนชาติที่นับถือพระพุทธศาสนา ส่วนในด้านวัฒนธรรมได้กล่าวต่ออีกว่าวิถีชีวิตของคนไทยได้ผูกพันประสานกลมกลืนกับหลักความเชื่อ และหลักปฏิบัติในพระพุทธศาสนาตลอดเวลายาวนานจนทำให้เกิดการปรับตัวเข้าหากัน และสนองความต้องการของกันและกัน ตลอดจนผสมคลุกเคล้ากับความเชื่อถือและข้อปฏิบัติสายอื่น ๆ ที่มีมาในหมู่ชนชาวไทย โดยได้แบ่งความสำคัญของพระพุทธศาสนา ดังนี้ 1) พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาของประชากรส่วนใหญ่ของประเทศไทย ในจำนวนของประชากรในประเทศไทยกว่า 95% นับถือศาสนาพุทธ 2) พระพุทธศาสนาเป็นแกนนำและเป็นรากฐานสำคัญของวัฒนธรรมไทย เพราะวิถีชีวิตของคนไทยผูกแน่นพระพุทธศาสนา ความเชื่อถือและหลักปฏิบัติในพระพุทธศาสนาซึมแทรกผสมผสานอยู่ในแนวความคิดจิตใจและกิจกรรมแทบทุกด้านของชีวิตไทยตลอดเวลายาวนาน 3) พระพุทธศาสนาเป็นศูนย์รวมจิตใจทำให้เกิดความสามัคคีในหมู่ชนชาวไทย เพราะคนทั้งหลายจะอยู่ร่วมกันได้ดีมีความพร้อมเพรียงต่อเมื่อมีหลักความเชื่อหรือเครื่องยึดเหนี่ยวจิตใจอย่างหนึ่งอย่างเดียวกันที่เป็นเหมือนสายหรือเชือกที่ร้อยประสานกันไว้ 4) พระพุทธศาสนาเป็นหลักการที่ช่วยดำรงรักษาเสรีภาพในการนับถือศาสนาในสังคมไทย ตลอดประวัติศาสตร์ของการนับถือพระพุทธศาสนา เสรีภาพทางศาสนาเป็นสิ่งที่มีความเป็นลักษณะของสังคมที่ถ่ายทอดกันมาโดยไม่รู้ตัว เนื่องจากหลักการของพระพุทธศาสนาที่เชิดชูเสรีภาพในการใช้ปัญญา โดยไม่มีการบังคับศรัทธา 5) พระพุทธศาสนาเป็นสถาบันคู่ชาติไทย ดังคำกล่าวที่ว่า ชาติ ศาสน์ กษัตริย์ ซึ่งเป็นสถาบันหลักที่ดำรงอยู่คู่เคียงกัน 6) พระพุทธศาสนาเป็นแหล่งสำคัญที่หล่อหลอมเอกลักษณ์ของชาติ เพราะคุณลักษณะที่มีความสำคัญและโดดเด่นในด้านของเอกลักษณ์ที่ค่อนข้างชัดเจน คือ การมีน้ำใจเมตตาอย่างเป็นสากล ความรู้สึกผ่อนคลายเป็นสบาย ๆ เรื่อย ๆ ปลงใจได้ ไม่ชอบความรุนแรงและความรู้จักรัประสานประโยชน์ 7) พระพุทธศาสนาเป็นมรดกและเป็นคลังสมบัติอันล้ำค่าของชนชาติไทย เนื่องจากโบราณสถานและโบราณวัตถุทั้งหลายเป็นมรดกและเป็นสมบัติที่สำคัญยิ่งของชาติ นอกจากเป็นหลักฐานสำหรับการสืบค้นแล้วและยืนยันว่าความเป็นมาในประวัติศาสตร์ของชาติแล้ว ยังเป็นความมีค่าอย่างสูงในด้านศิลปวัฒนธรรมและด้านเศรษฐกิจ

อนึ่ง การท่องเที่ยวเชิงพุทธในแต่ละนิกายล้วนมีความหมายเพื่อการแสวงหาความรู้ ศึกษาข้อปฏิบัติอันเป็นหลักการในการดำรงชีวิตอย่างถูกต้องไม่เบียดเบียนตนเองและผู้อื่นซึ่งหมายถึงเป็นการเดินทางที่ก่อประโยชน์เกื้อกูลซึ่งกันและกันระหว่างผู้ที่เดินทางและเจ้าของท้องถิ่นผู้ให้การต้อนรับอันจะนำมาซึ่งความสงบสุขสันติภาพแก่มวลมนุษยย์ทุกหมู่เหล่ามิได้เป็นการเดินทางเพื่อบังเบียดผู้อื่นหรือเพื่อสนองความต้องการของนักท่องเที่ยวแต่เพียงอย่างเดียว แต่เป็นการเดินทางที่ควบคู่กับการศึกษา การพัฒนาจิตใจของผู้เดินทางและการปฏิบัติในหนทางที่ถูกต้องเพื่อมนุษยย์ หมูสัตว์และสิ่งแวดล้อม อาจกล่าวโดยสรุปว่า การท่องเที่ยวเชิงพุทธ คือ การเดินทางเพื่อการศึกษา พัฒนาจิตใจ และปฏิบัติในแนวทางที่ถูกต้องแก่เพื่อนมนุษย์ และสิ่งแวดล้อมในลักษณะก่อให้เกิดประโยชน์เกื้อกูลต่อสรรพสิ่ง

(Apakaro, 2015) และยังมี Tanguthaisuk (2009) กล่าวว่าการท่องเที่ยวเชิงศาสนา (Meditation Tourism) เป็นการเดินทางมาเพื่อศึกษาศาสนาหรือลัทธิต่าง ๆ โดยให้ความสำคัญกับการฝึกจิตปฏิบัติธรรม ซึ่งมีทั้งที่อยู่ในศาสนสถาน เช่น วัด สำนักสงฆ์ และที่ใช้รีสอร์ทเป็นสถานที่จัดอบรม

สำหรับ Sangchoei (2007) กล่าวถึงการท่องเที่ยวเชิงศาสนาหรือเชิงพุทธ หมายถึง การเดินทางท่องเที่ยวไปยังศาสนสถานหรือสถานที่ที่มีความสำคัญทางศาสนา เพื่อเยี่ยมชมการบูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์ การนมัสการเกจิอาจารย์ รวมไปถึงการทำกิจกรรมด้านศาสนา เช่น การนั่งวิปัสสนากรรมฐาน การนั่งสมาธิตามสถานที่ที่จัดไว้สำหรับปฏิบัติกิจกรรมทางศาสนาโดยเฉพาะเพื่อให้นักท่องเที่ยวได้รับความรู้ ประวัติความเป็นมาของศาสนสถานต่าง ๆ พร้อมทั้งสามารถนำหลักธรรมคำสอน ไปประยุกต์ใช้ในชีวิตประจำวันโดยกิจกรรมการท่องเที่ยวทางศาสนา และได้แบ่งแหล่งท่องเที่ยวเชิงศาสนาออกเป็น 2 ประเภท ได้แก่ 1) แหล่งท่องเที่ยวประเภทศาสนา หมายถึง อาคารหรือสิ่งปลูกสร้างที่เกี่ยวข้องกับศาสนา คือ ที่ประดิษฐานรูปเคารพสถานที่สำหรับบรรดาศาสนิกชนมาประชุมกันเพื่อทำพิธีกรรมทางศาสนาตลอดจนที่พำนักของนักบวชตามศาสนานั้น โดยมีการแบ่งพื้นที่ออกเป็นส่วน ๆ ตามกิจกรรมการใช้ที่แตกต่างกัน ศาสนสถานบางแห่งที่ไม่มีความโดดเด่นทางด้านสถาปัตยกรรมหรือประวัติศาสตร์ก็ไม่นับรวมเข้าอยู่ในแหล่งท่องเที่ยวประเภทนี้ ประเภทของศาสนสถานแบ่งตามแต่ละศาสนา ดังนี้ 1.1) ศาสนสถานของศาสนาพุทธ ได้แก่ วัด เจดีย์ พระธาตุ ปราสาท 1.2) ศาสนสถานของศาสนาอิสลาม ได้แก่ มัสยิดหรือสุเหร่า หมายถึง สถานที่ซึ่งอิสลามิกชนใช้เป็นประกอบพิธีกรรมทางศาสนา 1.3) ศาสนสถานของศาสนาคริสต์ ได้แก่ โบสถ์คริสต์ หมายถึง สถานที่คริสต์ศาสนิกชนใช้ประกอบพิธีกรรมทางศาสนา หรือพิธีมิสซา 1.4) ศาสนสถานของศาสนาพราหมณ์-ฮินดู ได้แก่ โบสถ์พราหมณ์ และศาลเทพเจ้าของพราหมณ์ หมายถึง สถานที่ซึ่งศาสนิกชนในศาสนาพราหมณ์-ฮินดูใช้เป็นใช้ในการประกอบพิธีกรรมทางศาสนา 2) สถานที่ท่องเที่ยวประเภทสถานปฏิบัติธรรม หมายถึง สถานที่สำหรับบำบัดจิตใจโดยการเข้าฝึกปฏิบัติตนตามแนวทางพระพุทธศาสนา ได้แก่ การนั่งสมาธิ และทำวิปัสสนากรรมฐาน เพื่อฝึกฝนจิตใจให้สงบ

จากการศึกษาแนวคิดเกี่ยวกับการท่องเที่ยวเชิงพุทธนั้น ในส่วนของนักท่องเที่ยวนั้นมิได้เป็นการมาท่องเที่ยวเพื่อเยี่ยมชมสถานที่เท่านั้น แต่เป็นการอนุรักษ์คุณค่าทางศิลปะความเป็นไทยให้คงอยู่กับพระพุทธศาสนาและเป็นการศึกษาเรียนรู้ด้านกิจกรรม ความเชื่อ วัฒนธรรมประเพณีทางพระพุทธศาสนา ดังนั้นการท่องเที่ยวเชิงพุทธจึงเป็นการพัฒนาจิตใจของนักท่องเที่ยวให้สูงขึ้นตามวัตถุประสงค์ของหลักคำสอนทางพระพุทธศาสนา คือ พัฒนาจิตใจของมนุษย์ให้สูงขึ้น

มุมมองการพัฒนาการท่องเที่ยวเชิงพุทธ

ด้านศาสนวัตถุ - ด้านศาสนสถาน

สำหรับศาสนวัตถุในทางพระพุทธศาสนานั้น หมายถึง วัตถุที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนา เป็นสิ่งที่พุทธศาสนิกชนให้ความเคารพ ได้แก่ พระพุทธรูป พระไตรปิฎก เป็นต้น สำหรับศาสนสถานเป็นสถานที่ประกอบพิธีกรรมทางศาสนา เช่น สำนักสงฆ์ วัดวาอาราม โบสถ์ วิหาร เจดีย์ และสถูป เป็นต้น เป็นสถานที่ซึ่งใช้ประกอบพิธีทางศาสนา เป็นที่พำนักของพระภิกษุ และเป็นอนุสรณ์ให้ระลึกถึงคุณพระรัตนตรัย ซึ่งพุทธศาสนิกชนนิยมไปกราบไหว้บูชา และร่วมกิจกรรมต่าง ๆ แนวทางการพัฒนาสถานที่เหล่านี้ขึ้นอยู่กับปัจจัยหลาย ๆ ด้านตามกำลังของแต่ละวัดที่จะสามารถจัดการบริหาร

ได้ บางวัดสร้างพระพุทธรูปองค์ใหญ่เป็นแหล่งท่องเที่ยวประจำวัด พัฒนาสิ่งก่อสร้างภายในภูมิทัศน์ วัดโบสถ์ วิหาร เพื่อประยุกต์ให้เข้ากับยุคสมัยใหม่แต่ยังคงไว้ซึ่งประเพณีและวัฒนธรรมทาง พระพุทธศาสนา พัฒนานวัตกรรมใหม่ ๆ ทั้งในด้านเทคโนโลยี โดยการนำข้อมูลการเรียนรู้ประวัติวัด ผ่านระบบ e-learning เป็นต้น พัฒนาสถาปัตยกรรมแบบให้สอดคล้องกับนักท่องเที่ยวสามารถรองรับ นักท่องเที่ยวได้ทุกรูปแบบ ทั้งเด็ก คนชรา ผู้สูงอายุ ผู้พิการ เป็นต้น ซึ่งในการพัฒนาเรื่องศาสนวัตถุ และศาสนสถานนี้ สถาปัตยกรรมบางอย่างก็ควรค่าแก่การอนุรักษ์ บางอย่างควรบูรณปฏิสังขรณ์ เพิ่ม เสริม เติม แต่ง บูรณาการให้เข้ากับยุคสมัยใหม่ที่มีการเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา

ด้านศาสนธรรม

ในส่วนของศาสนาธรรมนั้น หลักธรรมทางพระพุทธศาสนาเป็นหลักธรรมที่กล่าวได้ว่า อภิลิโกหรือเป็นหลักคำสอนที่สามารถพลวัตเข้ากับยุคสมัยได้ตลอดเวลาไม่ล้าสมัย ซึ่งพระพุทธศาสนามีคัมภีร์พระไตรปิฎกที่เด่นชัด มีหลักการปฏิบัติที่ชัดเจน นักท่องเที่ยวทุกคนมี โอกาสในการเรียนรู้หลักธรรมได้ทุกเมื่อทุกเวลา และมีหลักธรรมสากลเดียวกัน หากจะมีการพัฒนา ด้านหลักธรรมนั้น ในมุมมองการท่องเที่ยวควรมีการพัฒนาวัฒนธรรมใหม่ ๆ ในการเผยแพร่ข้อมูลด้าน หลักธรรม พัฒนาอุปกรณ์ เครื่องมือ และสื่อต่าง ๆ ในการนำเสนอข้อมูลแก่นักท่องเที่ยว ให้นักท่องเที่ยวสามารถเข้าใจและนำไปปฏิบัติได้ด้วยตนเอง เช่น มีเว็บไซต์สำหรับเผยแพร่หลักธรรม ที่เข้าถึงข้อมูลง่าย มีแอปพลิเคชัน คิวอาร์โค้ดที่เข้าถึงข้อมูลได้ถูกต้องทันที และมีการนำเสนอ หลักธรรมที่เหมาะสมสำหรับการดำเนินชีวิตของนักท่องเที่ยว หรือสอดคล้องกับการท่องเที่ยว แนวพุทธ เป็นต้น

ด้านศาสนบุคคล

สำหรับมุมมองด้านศาสนบุคคลนั้น ในทางพระพุทธศาสนา หมายถึง ผู้แนะนำ หรือผู้ประสาน ข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับการท่องเที่ยวเชิงพุทธ จึงจำเป็นอย่างยิ่งต้องพัฒนาบุคลากรองค์กรให้ได้รับการ อบรมเพิ่มศักยภาพให้ตนเอง ทั้งศักยภาพด้านทักษะ ศักยภาพด้านความรู้ และด้านเจตคติ ที่ดีและส่งเสริมสนับสนุนให้บุคลากรให้ได้รับการศึกษาในระดับที่สูงยิ่งขึ้น อีกทั้งส่งเสริมให้ได้มีการ พัฒนาบุคลากรอย่างต่อเนื่อง ทั้งในด้านภาษาอังกฤษหรือภาษาอื่น ๆ ที่สามารถติดต่อสื่อสารกับ นักท่องเที่ยวต่างชาติได้อย่างมีประสิทธิภาพ จนทำให้มีความแตกฉานในด้านภาษา ด้านเนื้อหาข้อมูล ด้านหลักธรรม และมีความรู้ความเข้าใจในความหลากหลายทางศาสนาและวัฒนธรรมของผู้มา ท่องเที่ยวได้เป็นอย่างดี มีเทคนิควิธีการแนะนำข้อมูลการท่องเที่ยวที่ทันสมัยอยู่ตลอดเวลา ย่อมทำให้ ปัจจัยการท่องเที่ยวเชิงพุทธด้านศาสนบุคคลมีประสิทธิภาพสูงสุด

ด้านศาสนพิธี-ศาสนปฏิบัติ

ศาสนพิธีเป็นพิธีกรรมทางศาสนาในการนำหลักธรรมคำสอนของศาสนาไปสู่การปฏิบัติ ของศาสนิกชน การปฏิบัติศาสนพิธีที่มีความเรียบร้อย สวยงาม และเป็นไปในแนวทางเดียวกัน จะก่อให้เกิดความเลื่อมใสศรัทธาในการบำเพ็ญกุศลต่าง ๆ ของผู้ที่เข้าร่วมกิจกรรมในพิธีนั้น ๆ ดังคำ ที่ว่า “พิธีดีเกิดจิต ความขลังย่อมปรากฏ” เกิดการสร้างคุณค่าทางด้านจิตใจ เพื่อเป็นการธำรงรักษา เอกลักษณ์ของชาติและศาสนา การที่พุทธศาสนิกชนโดยเฉพาะอย่างยิ่งผู้ที่ทำหน้าที่เป็นศาสนพิธีกร จำเป็นต้องมีแนวปฏิบัติเกี่ยวกับศาสนพิธีให้เป็นไปในแนวทางเดียวกัน (Department of Religious Affairs, Ministry of Culture, 2013)

มุมมองการพัฒนาการท่องเที่ยวด้านศาสนพิธีและศาสนปฏิบัติ นั้น มุ่งเน้นการพัฒนา 3 ด้าน ประกอบด้วย 1) ด้านพิธีกรรม คือ มีรูปแบบวิธีการที่เป็นรูปธรรม เห็นได้ชัดเจน สามารถนำไปสู่ผลที่ต้องการและเป้าหมายตามวัตถุประสงค์ของผู้จัดกิจกรรมนั้น ๆ ได้ เมื่อนักท่องเที่ยวเข้ามาเยี่ยมชมสถานที่ภายในวัด สามารถร่วมพิธีกรรมทางพระพุทธศาสนาได้ทุกเพศ ทุกวัย พิธีกรรมสามารถเป็นสื่อ น้อมนำให้ผู้มาเที่ยวเกิดศรัทธาเข้าถึงธรรมที่สูงขึ้น เช่น มีการจัดสถานที่เพื่อให้นักท่องเที่ยวได้ สมาทานศีล 5 อย่างบริบูรณ์ และน้อมนำคำสอนของหลักศีลธรรมกลับไปปฏิบัติด้วยตนเองที่บ้านได้ เป็นต้น 2) พิธีการ เป็นขั้นตอนการจัดกิจกรรมให้ตามลำดับอย่างถูกต้องตั้งแต่ต้นจนจบพิธี ควรจะ ประยุกต์พิธีการให้เข้ากับยุคสมัยใหม่ แต่ยังคงไว้ซึ่งประเพณีวัฒนธรรมอันดีงามของชาวพุทธ ตัวอย่างเช่น เมื่อนักท่องเที่ยวเข้ามาภายในวัดแล้ว ควรวางแผนจัดกิจกรรมด้วยพิธีการที่ชัดเจน มีการ ให้ความรู้เกี่ยวกับพิธีการต่าง ๆ ตามลำดับ มีการพัฒนาเรื่องแอปพลิเคชันเกี่ยวกับลำดับพิธีการ สามารถสืบค้นข้อมูลได้ง่ายและรวดเร็ว เป็นต้น อีกทั้งจัดกิจกรรมในพิธีนั้น ๆ ด้วยความถูกต้อง เรียบร้อย สวยงาม นำมาซึ่งความเชื่อและศรัทธาในการร่วมกิจกรรม ทั้งในส่วนผู้เข้าร่วมกิจกรรมและ ผู้พบเห็น 3) พิธีกร เป็นผู้ดำเนินรายการประกอบพิธีกรรมนั้น ๆ ให้เป็นไปตามขั้นตอนที่ได้กำหนดไว้ โดยทำหน้าที่รับผิดชอบในด้านพิธีการ ประสาน ควบคุม และกำกับพิธีการต่าง ๆ ให้เป็นไปด้วย ความเรียบร้อยตามกำหนดการ หากพิธีกรได้รับการพัฒนาอย่างต่อเนื่อง มีความรู้ความเข้าใจในด้าน ศาสนพิธีเป็นอย่างดีแล้ว ย่อมจะทำให้นักท่องเที่ยวผู้มาเยี่ยมชมวัดประทับใจ อีกประการหนึ่ง พิธีกร เปรียบเหมือนไกด์นำเที่ยวก็ว่าได้ ดังนั้นกระบวนการพัฒนาพิธีกรจึงต้องมีการพัฒนาด้วยการอบรม การให้การศึกษา และการพัฒนาตนเองอย่างสม่ำเสมอ ทั้งในด้านความรู้เรื่องศาสนา พิธีกร เรื่อง ภาษา ความรู้เรื่องศาสนา และเป็นผู้แตกฉานในหลักพุทธธรรม จึงจะทำให้นักท่องเที่ยวผู้ได้พบปะกับ พิธีกรมีความเชื่อ เกิดศรัทธาและนำหลักความรู้ที่พิธีกรได้แนะนำไปปฏิบัติสืบต่อไป

สรุป

จากข้อมูลเบื้องต้นที่กล่าวมาเกี่ยวกับมุมมองการพัฒนาการท่องเที่ยวเชิงพุทธนั้น ได้สังเคราะห์เป็นมุมมองการพัฒนา 3 ด้าน ซึ่งมีรายละเอียดสรุปได้ดังต่อไปนี้

ด้านการสร้างอัตลักษณ์การท่องเที่ยวเชิงพุทธ คือ เป็นการส่งเสริมอัตลักษณ์ของการท่องเที่ยว สร้างจุดเด่นในการท่องเที่ยวภายในสถานที่ทางพระพุทธศาสนาทั้งจุดเด่นด้านศาสนวัตถุ ศาสนสถาน และศาสนธรรม เป็นต้น มีกิจกรรมดึงดูดนักท่องเที่ยวให้เข้ามาเยี่ยมชมวัดได้อย่างน่าตื่น ตาตื่นใจ เช่น มีเกจิดัง มีพระขลัง มีระฆังใหญ่ มีสิ่งจูงใจเลิศ และมีความบรรเจิดของแจก เป็นต้น อีกทั้งการสร้างนวัตกรรมทางสังคมเชิงพุทธก็เป็นสิ่งสำคัญ โดยการพัฒนากิจกรรมสิ่งแวดล้อมให้ สอดคล้องกับการท่องเที่ยวเชิงพุทธ เกิดความเลื่อมใสศรัทธาแก่ผู้มาเที่ยว มีสถาปัตยกรรมรองรับสำหรับ นักท่องเที่ยวผู้สูงอายุ มีสถานที่ปฏิบัติธรรมที่เป็นสัปปายะ สะอาดและสงบ สร้างศูนย์เรียนรู้ เชิงวัฒนธรรมเพื่อให้นักท่องเที่ยวได้เรียนรู้เกี่ยวกับขนบธรรมเนียม ประเพณีของชุมชนท้องถิ่น พัฒนากิจกรรมการท่องเที่ยวเชิงพุทธ โดยมุ่งเน้นการพัฒนาด้านจิตใจ เช่น การเจริญจิตภาวนา การเข้า คอร์สอบรมวิปัสสนาทั้งระยะสั้นและระยะยาวสำหรับทุกเพศ ทุกวัย สร้างอัตลักษณ์ด้านการอำนวยความสะดวกแก่นักท่องเที่ยวที่สอดคล้องกับสภาพแวดล้อมและมีความปลอดภัยต่อนักท่องเที่ยว เช่น

ร้านค้า ร้านอาหาร ห้องสุขา ป้ายบอกทาง ที่จอดรถ ห้องสวดมนต์ หรือสถานที่ประกอบพิธีกรรม สำหรับศาสนาอื่น ๆ ที่สนใจในการเรียนรู้พระพุทธศาสนา เป็นต้น

ด้านการสร้างภาคีเครือข่ายการท่องเที่ยวเชิงพุทธ เป็นการสร้างเครือข่ายระหว่างองค์การในการท่องเที่ยวเชิงพุทธ โดยการขับเคลื่อนการท่องเที่ยวเชิงพุทธให้มีศักยภาพและความนิยมเทียบเท่ากับการท่องเที่ยวประเภทอื่น ๆ ทั้งการสร้างเครือข่ายด้านองค์การภายในของพระสงฆ์และพุทธศาสนิกชนร่วมกันและภายนอกทั้งภาครัฐและเอกชน รวมถึงเครือข่ายด้านข้อมูลข่าวสารที่ทันสมัย ซึ่งการมีส่วนร่วมของเครือข่ายนี้เป็นการพัฒนาองค์การแห่งการเรียนรู้เพื่อให้วัดเป็นศูนย์กลางแห่งการเรียนรู้เชิงพุทธ ส่งเสริมองค์การภาคีเครือข่ายให้เข้มแข็งด้วยการส่งเสริมองค์ความรู้ด้านการท่องเที่ยวแนวทางพระพุทธศาสนาให้แก่องค์การภาคีเครือข่ายเพื่อให้มีการดำเนินงานเป็นไปในทิศทางเดียวกันและเกิดประโยชน์สูงสุด

การสร้างองค์การภาคีเครือข่ายในการขับเคลื่อนการท่องเที่ยวตามแนวทางพระพุทธศาสนา นั้นควรมีการกำหนดกลยุทธ์ 2 กลยุทธ์ คือ 1) การจัดตั้งและพัฒนาองค์การภาคีเครือข่ายการท่องเที่ยวเชิงพุทธ โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อพัฒนาองค์การภาคีเครือข่ายการท่องเที่ยวเชิงพุทธให้เข้มแข็งและยั่งยืน 2) ส่งเสริมและสนับสนุนการมีส่วนร่วมขององค์การภาคีเครือข่ายการท่องเที่ยวเชิงพุทธซึ่งมีวัตถุประสงค์เพื่อให้องค์การภาคีเครือข่ายมีส่วนร่วมในการวางแผนและดำเนินการด้านการท่องเที่ยวเชิงพุทธเพื่อให้ไปสู่เป้าหมายร่วมกัน โดยผ่านกิจกรรมโครงการการท่องเที่ยวเชิงพุทธทั้งในประเทศและต่างประเทศ

ด้านสร้างนวัตกรรมการท่องเที่ยวเชิงพุทธ เป็นการส่งเสริมพัฒนาระบบกลไกการบริหารจัดการการท่องเที่ยวเชิงพุทธให้มีประสิทธิภาพเพิ่มขึ้น ด้วยการพัฒนานวัตกรรมระบบสารสนเทศด้านการท่องเที่ยว มีระบบข้อมูลและการสืบค้นข้อมูลภายในสถานที่ท่องเที่ยวได้ง่าย มีการบริหารข้อมูลครบวงจร ทั้งข้อมูลการเดินทาง ข้อมูลพื้นฐานแหล่งท่องเที่ยวเชิงพุทธ ข้อมูลการจองที่พักออนไลน์ ตลอดจนการสร้างแอปพลิเคชันให้นักท่องเที่ยวสามารถประกอบการตัดสินใจในกิจกรรมการท่องเที่ยวเชิงพุทธ ซึ่งการสร้างนวัตกรรมการท่องเที่ยวเชิงพุทธนี้เป็นการนำเทคโนโลยีเข้ามาช่วยในการบริหารจัดการการท่องเที่ยวเพื่อช่วยในการเพิ่มขีดความสามารถในการแข่งขันเกี่ยวกับการท่องเที่ยวประเภทอื่น ๆ และการท่องเที่ยวสากลของโลกได้อย่างมีประสิทธิภาพและประโยชน์สูงสุด

References

- Apakaro, S. (2015). *Kān Thoṅthiao Thāng Phraphūtthasātsanā Lae Watthanathām: Nayobāi Phonkrathop Lae Kān Chatkān Choeng Khruetakhai Phuea Soṅsoem Sāng Chitsāmnuet Ruam Thāng Prawattisāt Lae Watthanathām Khoṅ Prachākhom Āsian* [Religious and Cultural Tourism: Policy, Impact, and Network Management for Promote Consciousness of Histories and Culture in Asean Community]. Retrieved From https://elibrary.trf.or.th/project_content.asp?PJID=RDG5850051.

- Cheekiwong, U. (2005). **Kān Thongthiao Choeng Niwet** [Ecotourism]. Bangkok: Starlight.
- Chuchat, C. (2000). **Ūtsāhakām kān Thongthiao** [Tourism industry]. (2nd edition). Chiang Mai: Chiang Mai Rajabhat Institute.
- Collier, A. & Harraway, S. (1997). **Principles of tourism**. Auckland: Longman.
- Cooper, C. & Boniface, B. G. (1998). **Geography of travel and tourism**. UK: Butterworth Heinemann.
- Department of Religious Affairs, Ministry of Culture. (2013). **Khūmūe Kān Patibat Satsana Phithī** [Ordinance practice guide]. Bangkok: the Agricultural Cooperatives Federation of Thailand, LTD.
- Department of Tourism. (2018). **Phāen Yūthāsāt Phātthāna Kān Thongthiao Pho.So.2561 - 2564 Khong Krom Kān Thongthiao** [The Tourism Development Strategic Plan 2018 – 2021]. Bangkok: VIP COPY PRINT.
- Fine Arts Department. (2007). **Ūat Phāp Kāo Lāo Khwāmlāng** [Showing off old pictures]. Nakhon Pathom: Petchkasem Printing Group.
- Gee, Choy & Maskens, J. C. (1984). **The Travel Industry**. Westport Connecticut: AVI Publishing Retrieved From http://office.cpu.ac.th/researchoffice/index.php?option=com_content&view=article&id=57&Itemid=51
- McIntosh, R. W., and Goeldner, C. R. (1986). **Tourism Principle, Practices, Philosophies**. 5th ed. New York: John Wiley and Sons, Inc.
- Phra Brahmaganabhorn (P. A. Payutto). (2007). **Khwāmsāmkan Khoṅ Phraphūthasātsanā Nai Thāna Sātsanā Prachām Chāt** [The importance of Buddhism as a national religion]. (11nd edition). Bangkok: thammasapa.
- Sangchoei, T. (2007). **Ūtsāhakām Kān Thongthiao Lae Borikān** [Tourism and service industry]. Phetchaburi: Faculty of Management Science Silpakorn University Information Campus.
- Singchuwong, S. (2003). **Wiwatthanākān Laeng Thongthiao : Korani KoChang Changwat Trāt** [Alternative : Tourist area cycle of evolution : a case study of Koh Chang, Trat province]. (Master of Thesis). Natthawattiyalaya Branch, Mahidol University.
- Tanguthaisuk, D. (2009). **Sakkayaphap Lāe Khwamphrom Khoṅ Sapphayākon Kān Thongthiao Nai Changwat Nakhon Sawan** [Potential and readiness of tourism resources in Nakhon Sawan province]. Retrieved From http://www.ttresearch.org/home/images/2553_3/3.pdf.
- William, B. R. (1992). **Strategies for Innovation**. John Wiley and Sons, Inc.